

*Людмила Юрійвна Посохова,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID 0000-0003-3338-1949
e-mail: lposokhova@karazin.ua*

«ЧИТАБЕЛЬНИЙ ПРОСТІР» КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ: ОСОБИСТА БІБЛІОТЕКА СТЕПАНА ЛАШКЕВИЧА

Мета роботи – шляхом вивчення каталогу особистої бібліотеки Степана Лашкевича (здійснення ідентифікації книг, встановлення низки визначальних кількісних та якісних порогів, виявлення присутності «номенклатури» книг) схарактеризувати коло читання представника козацької старшини другої половини XVIII ст. **Методологія.** Дослідження здійснювалося на основі методологічних підходів, запропонованих істориками читання Люсьєном Февром, Робертом Дарнтоном, Роже Шарт'є та Анрі-Жаном Мартеном. **Наукова новизна.** Виконане дослідження дозволило встановити ознаки «революції читання» в середовищі козацької старшини Гетьманщини в зазначений період. Були виявлені зрушення в читацьких практиках, зафіксовані особливості «читацької діяльності» та індивідуального творчого споживання продук-

тів культури «освіченої елітою». Фокусування уваги на одній бібліотеці стало варіантом здійснення «case studies», що дозволило крізь призму одиничного побачити більш широкий культурний контекст. **Висновки.** Масив книг бібліотеки Степана Лашкевича, їхнє видове різноманіття, широка тематична палітра, наявність наукової, навчальної, дитячої літератури вказують на суттєві зміни практик читання й свідчать про так звану «революцію читання». Вміст цієї бібліотеки, а також її порівняння з деякими іншими дозволяють стверджувати, що в другій половині XVIII ст. в середовищі тієї козацької старшини, яка входила до кола «освіченої еліти», читання «інтенсивного» типу змінюється читанням «екстенсивним». Фіксація сукупності «знакових» книг надає можливість визначити певні соціальні кордони і виявити канали

поширення нових віянь, схарактеризувати книжкову культуру як простір культурного трансферу. Врешті, це дозволяє міркувати про залучення цього регіону в загальноєвропейські процеси, про специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. Склад особистих бібліотек «освіченої еліти» Гетьманщини свід-

чить на користь тези про існування «українського Просвітництва» як певного культурного феномена, зі своєю національно-регіональною специфікою.

Ключові слова: історія читання, історія бібліотек, читацькі практики, Гетьманщина, козацька старшина, Степан Лашкевич, Просвітництво.

Актуальність теми дослідження. Виявлення специфіки читацьких смаків представників різних соціальних верств населення Європи залишається важливою проблемою для істориків читання. В якості перспективного напрямку подібних студій науковці називають вивчення «читацьких практик окремих осіб» та аналіз бібліотек «реальних читачів» [1, с. 208, 212]. Особливий інтерес у цьому плані викликає доба Просвітництва, коли постали нові культурні спільноти, що об'єднували вихідців з різних станів. При цьому важливу роль у такого роду процесах відіграла книга, яка не лише сприяла розповсюдженню нових ідей, але й гуртувала їхніх прихильників [див.: 2, р. 881]. Коло читання та особиста бібліотека в зазначений час стали маркером «освіченої еліти». З огляду на це, дослідження вмісту особистої книгозбірні Степана Лашкевича, одного з представників козацької старшини другої половини XVIII століття, виглядає вельми важливим завданням. Вивчення бібліотек козацької старшини дозволяє порівняти практики «українського читача» з традиціями та книжною культурою інших регіонів Європи. Оскільки українські землі перебували у смузі культурного пограниччя, де зустріч культур породжувала культурне розмаїття й нові форми та смисли, особливий інтерес викликає вивчення варіантів «відповідей» представників різних соціальних груп на «виклики» епохи [див.: 3, р. 325–387].

Аналіз досліджень і публікацій. В останні десятиліття історіографія збагатилася низкою розвідок з історії бібліотек навчальних закладів та монастирів, родових шляхетських зібрань та зібрань козацької старшини в XVII–XVIII століттях [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. У річищі даної теми відзначимо дослідження читацьких уподобань та виявлення кни-

жок, які належали таким непересічним особистостям, як Самійло Величко, Яків Маркович та Микола Ханенко [11; 12; 13]. Водночас помітно, що більшість проаналізованих на сьогодні приватних книжкових зібрань козацької старшини сформувалася в першій половині XVIII століття, й жодного разу не досліджувався повний реєстр особистої бібліотеки. При відсутності каталогів дослідники вимушені реконструювати фрагменти особистих бібліотек за згадками про книги в щоденниках та інших джерелах. Однак у тих рідкісних випадках, коли до нас дійшли каталоги приватних зібрань, відкриваються перспективи вивчення індивідуальних читацьких смаків представників освічених станів, порівняльного аналізу з бібліотеками осіб з інших соціальних груп тощо. Хоча бібліотека Степана Лашкевича згадувалась істориками, її реєстр у всій повноті не аналізувався.

Мета дослідження. При вивченні особистої бібліотеки Степана Лашкевича, окрім ідентифікації всіх книг, ставилася мета, спираючись на методологічні підходи, запропоновані Люсьєном Февром, Робертом Дарнтоном, Роже Шартъє та Анрі-Жаном Мартеном [14; 15; 16], схарактеризувати фонди зібрання, встановити низку визначальних кількісних та якісних порогів, виявити присутність «номенклатури» книг у ній.

Виклад основного матеріалу. Степан Іванович Лашкевич (бл. 1733–1782) належав до старшої стародубської гілки козацько-старшинського, згодом дворянського роду. Він був бунчуковим товаришем у стародубському полку, земським суддею Погарського повіту, згодом головою Новгород-Сіверського верхнього земського суду [18, с. 699–701]. У його службовій біографії відбилися процеси змін соціально-політичного устрою Гетьманщини. Як відомо, нова соціальна еліта Гетьманщини формувалася з козацької старшини і, частково, зі старої шляхти. Процес формування цієї спільноти, пошуки ідентичності, її інтеграція до складу російського дворянства, передовсім процес нобілітації, розглянуто в ряді досліджень [19; 20; 21]. У цей же час відбуваються суттєві зрушення в культурно-інтелектуальному житті, повсякденні козацької еліти [22, с. 14]. Чимало істориків вважають, що в середині століття козацька старшина вже трансформувалася в українську шляхту, яка ототожнювала себе зі знаттю польського часу [20, с. 50–51]. Збирання

бібліотек та читання книг стали однією з характерних рис стилю життя козацької старшини вже в першій половині XVIII століття [13, с. 325]. На цьому тлі книжкове зібрання Степана Лашкевича виглядає достатньо типовим проявом уподобань, смаків та читацьких практик цього соціального прошарку. Зазначимо також, що Степан Іванович був автором «Щоденника», зміст якого, переважно економічного та побутового характеру, був схарактеризований, але, на жаль, не опублікований Ф. Николайчиком [18, с. 703–716].

Реєстр бібліотеки Степана Лашкевича зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [23]. У каталозі зазначено 252 назви творів (371 том). Цей список є копією, зробленою в XIX столітті з каталогу, укладеного власником (відомо, що Лашкевич власноруч кілька разів переписував і доповнював список) [18, с. 709].

Перший етап нашого дослідження полягав в атрибуції книг. Їхні назви записані в документі скорочено, в більшості випадків це лише кілька слів, найчастіше без вказівки автора. Час, місце друку та формат не позначені. Ідентифікація книг виявилася можливою завдяки застосуванню кількох пошукових систем (подібні завдання сьогодні успішно вирішуються науковцями [10, с. 17]). У результаті не вдалось атрибутивувати лише 34 книги (13 %). Оскільки назви книг у каталозі вказані не тільки скорочено, але також і з помилками та з перестановкою слів, було вирішено в тексті статті навести приклади найбільш важливих з ідентифікованих творів. Це зробить можливим використання отриманої інформації про книги та полегшить подальшу роботу з каталогом. Найменшання книг подаються тією мовою, яка зазначена в каталозі. Через те, що чимало з праць друкувалися неодноразово в різних містах, некоректно було б подавати їхні вихідні дані.

Каталог бібліотеки Степана Лашкевича укладений за «мовним» принципом: перша частина записана російською мовою, друга – французькою. При цьому до першого «відділу» потрапило кілька книжок польською мовою, декілька граматик, словників, лексиконів та «розмов» латинських, російсько-німецько-французьких тощо. Одна книга була церковнослов'янською («Ифіка ієрополітіка, или Філософія нравоучи-

телная»). Французькою мовою зазначено 43 найменування (76 томів), або 17 % від загалу книг. Характеризуючи російськомовні видання, підкреслимо, що чимала їх кількість була перекладами праць відомих письменників та науковців (переважно з французької мови, значно менше – з німецької). Переклади готували у друкарнях Московського університету і Сухопутного шляхетного кадетського корпусу (до речі, чимало з них зроблено вихідцями з українських земель).

Традиція групувати книги за мовним принципом сформувалася досить давно, але ця своєрідна «матриця» до сьогодні «програмує» дослідження бібліотек. Залишаючись у межах цього сценарію, вкрай складно виявити і проаналізувати зміни, котрі відбувалися в наповненні книжкових зібрань і читацьких практиках різних соціальних груп протягом XVII–XVIII століть. Вважаємо, що варто змінити дослідницьку оптику та поставити низку нових питань до реєстрів бібліотек.

Пропонуємо розпочати аналіз приватної бібліотеки Степана Лашкевича з виявлення «сучасних» творів. У даному випадку, сучасними будемо вважати праці, котрі були написані за 50 і менше років до створення каталогу. На нашу думку, цей підхід дозволяє побачити швидкість поширення друкованої продукції, особливості формування бібліотек, виявити найбільш «затребувані» книги в той чи інший момент часу представниками різних прошарків. При застосуванні цього підходу виявилось, що в бібліотеці Степана Лашкевича такі нові книги складають 76 %. До речі, у другій половині XVIII століття частка творів сучасних авторів і в бібліотеках вищого духовенства Гетьманщини та Слобожанщини перевищувала половину, досягаючи іноді 80 % [24, с. 113–114]. Такі дані демонструють зміни практик читання і процесу нагромадження особистих бібліотек, засвідчують бажання козацької старшини читати та регулярно купувати новинки літератури. Тобто особиста бібліотека представника «освіченої еліти» в цей час не була древлехранилищем, а передовсім концентрувала новітні пропозиції друкарень. Між іншим, зазначимо, що в наступні роки збирання книжок у цій родині продовжилось й на межі XVIII–XIX ст. бібліотека нараховувала близько 12 тисяч томів [9, с. 3].

Наступним кроком дослідження зібрання Степана Лашкевича було встановлення співвідношення книг релігійно-духовного змісту і

«світських». Виявилось, що у цьому зібранні було лише 14 книг релігійно-духовного змісту, це складає 6,4 % від кількості атрибутованих книг. Серед цієї категорії книг були: Біблія, Євангеліє, проповіді Іллі Мінятія, посібник Платона Левшина («Православное учение») тощо. Виявлення книг релігійно-духовного змісту вельми важливе для порівняння з вмістом бібліотек інших представників «освіченої еліти». Відомо, що особисті бібліотеки духовенства також містили доволі великий відсоток світських книг, який доходив до 90 % [24, с. 110–111].

Серед загалу світських книг у бібліотеці Степана Лашкевича переважає різного роду белетристика, котра налічує 111 найменувань російською та французькою мовами (50,9 %). Цей перелік вражає різноманіттям жанрів: сатиричні, «жіночі», авантюрні, пригодницькі романи та повісті тощо. Варто навести кілька прикладів, адже чимало з цих творів були відомими та популярними, ними зачитувалися по всій Європі. Це, зокрема: пригодницько-повчальний роман Прево д'Екзиля («Приключения маркиза Г..., или Жизнь благородного человека, оставившего свет»), шахрайський роман та повісті Алена Рене Лесажа («Histoire de Gil Blas de Santillane» та «Похождения Жилблаза де Сантилланы, описанныя г. Ле Сажем», «Повесть о хромоногом бесе»); низка пригодницьких романів: Пьера Ламбера де Сомері («Бес пустынный»), Есташа Ленобля («Зулима, или Непорочная любовь», «Епикариса, или Тайная повесть о заговоре Пизона против Нерона»), Жана Террасона («Геройская добродетель, или Жизнь Сифа, царя египетского»), Шарля Луї де Монтеск'є («Храм Книдийский»), анонімні повісті «Житие и достопамятныя приключения Зелинтовы», «Сирота аглинская, или История о Шарлотте Суммерс». Розважальним читивом подібного роду був особливо насичений «французький» відділ бібліотеки, презентуючи твори Анрі Дюлорана (Henri Joseph Dulaurens «Imirce, ou La fille de la nature»), Елізи Хейвуд (Eliza Fowler Haywood «L'étourdie, ou Histoire de Miss Betsy Tatless»), Поля Скаррона (Paul Scarron «Roman comique»), Клода Кребийона (Claude Prosper Jolyot de Crébillon «Le Sopha»), Шарля Жака Луї Огюста Рошетта де Ла Морльєра (Charles Jacques Louis Auguste Rochette de La Morlière «Angola, histoire indienne»), Жана Батиста Расіна (Jean Racine «Oeuvers de Jean Racine»), Етьєна Хуберта (Étienne Hubert

d'Orléans «Confession générale du chevalier de Wilfort»), Марі Мадлен Лафаетт (Marie Madeleine de La Fayette «La Princesse de Cleves»). Можна вказати й на деякі відомі поетичні твори, зокрема: поему видатного англійського поета Олександра Попа («Похищеної локон волосов») та збірки сонетів Франсуа де Рейрака (François Philippe de Laurens de Reyrac «Hymne au soleil»), Клода-Еманюеля Шапеля (Claude Emanuel Chapelle «Voyage de Chapelle et Bachaumont»), Єна де Сервіня (Jena Baptiste Guiard de Servigne «Les sonnettes, ou Les mémoires de monsieur le marquis D»).

У бібліотеці Лашкевича був непоганий набір трагедій Олександра Сумарокова та Михайла Хераскова, до того ж річний комплект журналу розважальної спрямованості «Свободные часы», видавцем якого був останній.

Про те, що Степан Лашкевич не залишався осторонь модних тенденцій літературного життя, свідчить явний інтерес до актуалізованих у добу Просвітництва сатиричних творів. У його бібліотеці чимало гострих сатиричних романів та байок: Людвіга Гольберга («Басни нравоучительныя с изъяснениями г. барона Голберга», «Подземное путешествие»), Жермена Франсуа Пуллена де Сен-Фуа («Государственной откупщик»), Федора Еміна («Нравоучительныя басни»), Михайла Хераскова, Антіоха Кантеміра. Непогано представлені комедії Мольєра. Був у Лашкевича і перший російський приватний журнал з вираженою сатиричною спрямованістю «Трудолюбивая пчела», який видавав Олександр Сумароков.

У розлогодному списку розважальної літератури цієї бібліотеки не губиться група філософських романів та повістей, в яких були поставлені гострі проблеми тогочасного суспільства. Лашкевич мав чимало літературних творів Вольтєра («La Henriade», «Принцесса Вавилонская») та Дідро («Les bijoux indiscrets»). Примітно, що в Лашкевича був «Кандід» Вольтєра («Candide ou l'optimisme»), а також чотиритомна збірка романів і казок, яка містила кілька філософських повістей («Romans et contes»). Мав Лашкевич і надзвичайно популярні тоді філософські романи: «Велисарий (Велизер)» Жана Франсуа Мармонтеля, просякнутий просвітницьким пафосом та проповіддю віротерпимості, а також «Дом молчання» Пилипа Огюста де Сен-Фуа д'Арка.

Значний відсоток розважального читива в цій бібліотеці підтверджує, що читання задля втіхи та відпочинку стає характерною ознакою стилю життя козацької старшини. Палітра творів, яку можна спостерігати в бібліотеці Степана Лашкевича, надає чудовий матеріал для аналізу культурних практик, які утвердилися в маєтках козацької старшини у XVIII столітті. Адже частіше за все дослідники не мають достатніх джерел для відтворення всієї повноти книг, які читали в родинях козацької старшини. Особливо тих, хто не відігравав видатної ролі в суспільному та культурному житті. При цьому проблема вичерпності та повноти реконструкції «читабельних просторів» стоїть і за наявності реєстру бібліотеки. Наприклад, у своєму «Щоденнику» Степан Лашкевич кілька разів зазначав, що читав газети та отримував їх від різних людей (наприклад, від Іллі Журмана із Глухова) [18, с. 704]. Однак підшивки газет у каталозі не відображені. Цей приклад вказує на необхідність залучати до дослідження якомога більше джерел особового походження. Принагідно зазначимо, що Степан Лашкевич, як і чимало інших мемуаристів, на жаль, не записували своїх вражень від прочитаних книг.

Окрім різноманітного «легкого читива», в бібліотеці Лашкевича знаходимо низку сучасних творів повчально-дидактичного, моралізаторського змісту й тих, що були спеціально присвячені темі виховання дітей та підлітків (14 назв). Особливий акцент зробимо на присутності в описі бібліотеки праці Джона Лока «Про виховання дітей» («О воспитании детей»). Цей твір містить цілісну педагогічну концепцію епохи Просвітництва, не випадково він був перекладений майже всіма європейськими мовами. Не можна не відзначити й наявність славнозвісного «Еміля» Жана-Жака Руссо («Émile, ou De l'éducation»). Враховуючи процеси формування ідентичності козацької старшини, підкреслимо, що в бібліотеці Лашкевича було кілька книг, присвячених питанням гідного виховання дворянина, який має вміти поводитися відповідно до норм дворянського середовища (Петр Семенов «Товарищ разумной и замысловатой»; Жан Батист Морван де Бельгард «Совершенное воспитание детей», Лепренс де Бомон «Детское училище», Грасиан-и-Моралес Балтазар «Балтазара Грациана Придворной человек», Есташ Ленобль «Светская школа»). Кілька книг були спеціально присвячені питанням виховання дів-

чат («Должности женского полу»; Анн Терез де Ламбер «Письма госпожи де Ламберт к ея сыну о праведной чести и к дочери о добродетелях приличных женскому полу»). Привертають увагу й кілька посібників з навчання дітей малюванню та музиці (Михаил Некрасов «Краткое наставление к рисовальной науке», Христиан Людвиг Вевер «Методической опыт. Каким образом можно выучить детей, читать музыку»).

У каталозі зафіксовано чимало книг, які зазвичай читали в дитячому та юнацькому віці. Це перекладені російською арабські казки «Тисяча і одна ніч» і казки дитячої письменниці Маріанн Аньєс де Фок («Серальския скаски»), низка повчальних книг для дітей. У реєстрі зазначені, наприклад, романи Данієля Дефо («Робинзон Крузо»), Шарля де Фіє де Муї («Железная маска, или Удивительныя приключения отца и сына»), Алена Рене Лесажа («Histoire de Gil Blas de Santillane» та «Похождения Жилблаза де Сантилланы»), Антуана Франсуа Прево д'Екзіля («Философ английской, или Житие Клевеланда», «Приключения маркиза»). У бібліотеці Степана Лашкевича було чимало тих творів, які не відносять до «дитячих», але, як свідчать спогади, їх читали в юному віці. Це, наприклад, роман Жана Франсуа Мармонтеля (Jean François Marmontel «Nouveaux contes moraux» та «Нравоучительныя сказки»), Джонатана Свіфта («Капитана Самуилы Брунта путешествие в Каклогалинию или в Землю петухов, а от туда в Месяц»), Франсуа де Салиньяк де Ла Мот Фенелона («Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse»), анонімний роман «Житие и достопамятныя приключения Зелинтовы». Важливою є група книг, котрі були написані з метою допомогти молодим людям засвоїти основи сучасного наукового знання. Це, наприклад, відомі книги Жана-Анрі-Самюеля Формея «Краткое понятие о всех науках. Для употребления юношества» та «Детская книга, или Общия мнения и изъяснение вещей, коим детей обучать должно». До речі, той факт, що деякі книги в бібліотеці були в оригіналі та перекладі, завжди відмічають історики читання. Це відкривало власникові можливості порівнювати оригінал та переклад, вдосконалювати мову, використовувати книги для навчання дітей тощо.

Отже, бібліотека Степана Лашкевича цікава достатньо вираженою педагогічною спрямованістю, наповненістю книгами для дітей. Окремі

з цих книг були присутні в бібліотеках й інших представників козацької старшини [11, с. 169–171]. Наявність подібних книг є показником зростаючого інтересу козацької старшини до організації цікавого і повчального дозвілля своїх дітей, а також рефлексії про обов'язки батьків щодо виховання. Безумовно, просвітницькі ідеї поширювалися Європою з різною швидкістю і в різних комбінаціях, але ставлення до освіти як магістрального шляху вдосконалення людини на основі розуму було присутнє в якості загальної риси нової європейської ментальності. Наявність у багатьох особистих бібліотеках козацької старшини найважливіших книг про виховання, написаних у дусі епохи Просвітництва, свідчить про живий інтерес до цієї теми. У зв'язку з цим примітним є те, що син Степана Лашкевича Іван, на думку Сергія Плохія, міг бути серед авторів анонімної «Історії русів», одного з найважливіших текстів сучасної української історії [25, с. 288].

Другою за кількістю групою книг у бібліотеці Степана Лашкевича є навчальна та наукова література. Вона нараховує 62 найменування, або 28,4 %. До цієї групи відносимо кілька граматик, словників, лексиконів, творів античних авторів та письменників епохи Відродження (Сенека, Монтень, Цицерон). У каталозі зазначено кілька цікавих сучасних праць, які правили за посібники з вивчення філософії. Це передовсім «Философические предложения», які належали перу просвітителя, вихованця Києво-Могилянської академії Якова Козельського. В цій праці розкривалися основні принципи раціоналістичної філософії Християна Вольфа. Варто зазначити й наявність популярного в той час посібника з логіки Фрідріха Християна Баумейстера («Логика»). Примітною є праця Жана-Жака Руссо, що містить положення теорії суспільного договору (Jean Jacques Rousseau «Discours sur l'origine et les fondemens de l'inegalité parmi les hommes»). У бібліотеці було кілька сучасних наукових праць з анатомії, механіки, економіки, медицини та кілька узагальнюючих природничо-наукових праць. Варто відзначити книги з фізики, зокрема: «Краткое понятие о физике: для употребления ... великого князя Павла Петровича», а також твір Леонарда Ейлера «Письма о разных физических и философических материях». За незвичною назвою останнього приховувався своєрідний навчальний посібник, в якому були

викладені основи всіх наук того часу. Ейлер подав їх настільки вдало, що книга публікувалася сорок разів дев'ятьма європейськими мовами. Варто відзначити й наявність у бібліотеці чотирнадцяти томів «Трудов Вольного экономического общества».

Серед наукової літератури в зібранні Степана Лашкевича привертає увагу чимала кількість історико-географічних творів. Захоплення дослідженнями з історії та географії характерне для багатьох представників еліти того часу. В бібліотеці було кілька праць античних істориків (Корнелія Непота, Квінта Курція, Ксенофонта), а також істориків XVII–XVIII століть: Гільмара Кураса («Введение в генеральную историю»), Жака Беніна Боссюе («Разговор о всеобщей истории»), Шарля Роллена («Древняя история об египтянах о карфагенянах об ассирианах о вавилонянах о мидянах, персах о македонянах и о греках»), Самуеля Пуфендорфа (Samuel von Pufendorf «Introduction a l'histoire generale et politique de l'univers»). Було й декілька географічних атласів та економіко-географічних описів.

Бібліотеці Степана Лашкевича притаманна певна енциклопедична спрямованість. Можна побачити, що власник прагнув до всебічної освіченості та обізнаності в різних галузях знання. Зацікавлення Степана Лашкевича науковими відомостями забезпечували принаймні кілька книг з кожної з наук.

Як уже зазначено, оскільки в каталозі бібліотеки відсутні вказівки на місце публікації, точне встановлення формату кожної з книг є неможливим. Втім, спираючись на бібліографічні дані, можна стверджувати, що більшість книг белетристичної спрямованості, посібників, науково-популярних видань були надруковані у форматі 8° та 12°. У бібліотеці були книги й більших форматів, втім їх було зовсім мало. Ця бібліотека демонструє процес, який спостерігаємо в усіх європейських країнах, а саме: успіх книг малого формату, зручних у користуванні. Такі зміни формату книг мали суттєвий вплив на спосіб читання, адже невеликий формат був зручнішим для індивідуального читання, сприяв усамітненому «спілкуванню» з книгою на природі, під час подорожей тощо. Як відомо з щоденника, Степан Іванович чимало часу перебував у різних поїздках. Мемуаристи Яків Маркович та інші нерідко згадували про те, що брали з собою книги навіть у військові походи.

Порівняння бібліотеки Лашкевича із зібраннями інших представників еліти (передовсім духовенства) дозволило виявити найбільш популярні нові книги того часу. Цей набір «знакових книг» є своєрідним маркером ідей, новацій, інтелектуальних викликів епохи, якими зацікавилася місцева еліта. Зрозуміло, що в різних регіонах Європи цей список буде відрізнятися. Виявити такі твори допомагають наукові праці з історії Просвітництва, освіти та читання. Для Гетьманщини цього періоду пропонуємо такий набір книжок: «Натурфілософія» Фрідріха Християна Баумейстера, «Еміль» Жана-Жака Руссо, «Робінзон Крузо» Даніеля Дефо, «Пригоди Телемака» Франсуа Фенелона, філософський роман Вольтера «Кандід». Цей прийом дозволяє окреслити чутливість тієї чи іншої соціальної групи людей до «Просвітницького міксу». Як бачимо, Степан Лашкевич володів чотирма з цих п'яти західноєвропейських творів. Важливо відзначити, що такі ж книги були і в особистих книгозбірнях вищого духовенства [24, с. 116].

Говорячи про приватні бібліотеки козацької старшини, виникає питання про шляхи їх поповнення, адже стаціонарної торгівлі книгами у цьому регіоні ще не існувало. Степан Лашкевич писав у щоденнику про певну комунікацію з книготорговцями (агентами), які купували для нього книги, згадував, що він сам відвідував у Петербурзі академічну книжкову лавку й придбав там книжки [18, с. 708]. Нам вдалось розшукати одну з частин щоденника Лашкевича. У цьому уривку (1771–1772 роки) містяться згадки про отримання та відправку книг родичам та друзям. Ба більше, бачимо, що йому надсилали досить великі партії (наприклад, 18 книг) [26, арк. 11].

Соціально-економічні умови життя козацької старшини, в яких відбувалося нагромадження бібліотек, суттєво відрізнялися від західноєвропейських. У цей час у Гетьманщині ще не сформувалися такі читацькі клуби, які в містах Західної та Центральної Європи ставали місцями зустрічей і спілкування. Разом з тим не можна не помітити загальних рис, характерних для цієї епохи, й передовсім, це аналогічне коло читання та активізація інтересу до ідейних новацій.

Наукова новизна дослідження. Аналіз усієї сукупності книг, котрі належали Степану Лашкевичу, сприяє вирішенню питання про те, чи відбувалася «революція читання» в Гетьманщині у другій половині

XVIII століття. У ході дослідження виявлені важливі зрушення в читацьких практиках, зафіксовані особливості «читацької діяльності» та індивідуального творчого споживання продуктів культури «освіченої елітою». Ці відомості можна співвіднести з традиціями та змінами у практиках читання, котрі спостерігалися в західному світі у другій половині XVIII століття. Вивчення книжкового зібрання Степана Лашкевича дозволяє зробити висновки не лише про культуру читання козацької старшини, але й про її ідентичність, ширші культурно-інтелектуальні вподобання. Новизна підходу полягає в дослідницькій оптиці, завдяки якій реконструкція «читабельного простору» виходить на вирішення більш загальних проблем «українського Просвітництва» [дискусію про це див.: 17]. Отримані результати надалі дозволять співвіднести їх з даними про наявність та розповсюдження певних книг в інших регіонах, без чого неможливо міркувати про соціальні відмінності в культурі читання. Фокусування уваги на одній бібліотеці стає варіантом «case studies», які дозволяють крізь призму одиничного побачити більш широкий культурний контекст.

Висновки. Масив сучасних книг, котрими наповнена бібліотека Степана Лашкевича, їхні видові різноманіття та широка тематична палітра, наявність наукової, навчальної, дитячої літератури вказують на очевидні зміни практик читання, що тепер характеризуються як «революція читання». Вміст цієї бібліотеки, як і деяких інших, дає змогу стверджувати, що у другій половині XVIII століття в середовищі козацької старшини (принаймні певної її частини) читання «інтенсивного» типу змінюється читанням «екстенсивним» [про такі зміни в Європі див.: 27]. Аналіз структури приватної бібліотеки Степана Лашкевича дозволяє віднести її власника до однієї з провідних груп читаючої публіки, яка активно формувалася в цей час на тлі «книжкового буму» та зростання пропозицій друкарень. Козацька старшина вочевидь вирізнялася специфікою смаків та уподобань, й бібліотека Лашкевича вказує як на особливості його «читацької діяльності», але також свідчить про творче «споживання» книг освіченої елітою Гетьманщини. Структура читання козацької старшини стає набагато складнішою та багатовимірною, ніж це описувалося раніше.

Сукупність «знакових» книг дає можливість зафіксувати кордони і виявити канали поширення нових віянь, прояви культурного трансферу, залученість цього регіону до загальноєвропейських процесів, специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. В цілому великий і різноманітний «світський» сегмент бібліотеки Лашкевича відображає помітний інтерес до ідей Просвітництва. Вочевидь, на українських землях у другій половині XVIII століття відбувався динамічний культурний процес, результатом якого стала адаптація інтелектуального продукту, що став яскравою ознакою епохи Просвітництва. Особисті бібліотеки вказують на формування певної інтелектуальної мережі, де поширювався цей культурний продукт. Склад особистих бібліотек свідчить на користь тези про існування «українського Просвітництва» як певного культурного феномена, зі своєю національно-регіональною специфікою.

Список використаних джерел

1. Дарнтон Р. Історія читання // Нові підходи до історіописання : пер. з англ. / Пітер Берк (ред.). Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 187–220.
2. Dupront Alphonse. Livre et culture dans la société française du XVIIIe siècle (Réflexions sur une enquête) // *Annales*. 1965. N 5. P. 867–898. <https://doi.org/10.3406/ahess.1965.421835>
3. Brogi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti* / ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 325–387.
4. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2006. 332 с.
5. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2002. № 2. С. 292–302. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2002_2_18 (дата звернення 10.02.2021).
6. Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання» монашества // *Український археографічний щорічник*. 2004. Вип. 8/9. С. 346–365. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/14443> (дата звернення 10.02.2021).

7. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ : НБУВ, 2006. 396 с.
8. Sharipova Liudmyla. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780. Manchester : Manchester University Press, 2006. 259 p.
9. Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII століття // Вісник Книжкової палати. 2014. № 1. С. 22–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2014_1_8 (дата звернення 10.02.2021).
10. Альмес І. Коло читання ченців Львівської єпархії другої половини XVIII ст.: бібліотеки василіанських ієромонахів Юстина Ілляшевича та Йосафата Лозінського // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2017. Вип. 11–12. С. 14–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlukbit_2017_11-12_4 (дата звернення 10.02.2021).
11. Зленко П. А. Українські приватні бібліотеки. Бібліотеки козацької старшини // Українська книга. 1937. № 7/8. С. 166–197.
12. Таїрова-Яковлева Т. Г. Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 103–111. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2017_5_9 (дата звернення 10.02.2021).
13. Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. 2017. Вип. 13–14. С. 308–326. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sash_2017_13-14_17 (дата звернення 10.02.2021).
14. Darnton Robert. The business of Enlightenment: Publishing history of the «Encyclopedie», 1775–1800. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979. 624 p.
15. Febvre Lucien, Martin Henri-Jean. The coming of the book: the impact of printing, 1450–1800. London : Verso, 1997. 378 p.
16. Chartier Roger. The order of books: Readers, Authors, and Libraries in Europe Between the Fourteenth and Eighteenth Centuries. Stanford : Stanford University Press, 1994. 126 p.
17. Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська Академія. 2015. Вип. 12. С. 146–159. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13047> (дата звернення 10.02.2021).
18. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская Старина. 1887. № 12. С. 696–716.

19. Kohut Zenon. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s – 1830s*. Cambridge, MA : Harvard Ukrainian. Research Institute, 1988. 363 p.
20. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 352 с.
21. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Вид-во УКУ, 2019. 268 с.
22. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ : Кліо, 2017. 184 с.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. II. Од. зб. 6781. 6 арк.
24. Посохова Л. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв українських єпархій як маркер змін культурно-інтелектуального життя в другій половині XVIII століття // В орбіті християнської культури : матер. наук. конф., Київ, 25–26 жовт. 2018 р. Львів, 2020. С. 107–120.
25. Плохій С. М. Козацький міф. Історія та націтворення в епоху імперій. Київ : Laurus, 2013. 440 с.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. I. Од. зб. 766. 24 арк.
27. Engelsing Rolf. Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. Das Statistische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre // Archiv für Geschichte des Buchwesens. 1970. № 10. P. 944–1002.

Liudmyla Posokhova,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Habil. in History),

Professor of Department of History of Ukraine,

V. N. Karazin Kharkiv National University

(Kharkiv, Ukraine),

ORCID 0000-0003-3338-1949

e-mail: lposokhova@karazin.ua

**“Readable space” of Cossack foreman of second half of 18th century:
personal library of Stepan Lashkevych**

The goal of the research. By studying the catalog of Stepan Lashkevych’s personal library (identification of books, establishment of a number of defining quantitative and qualitative thresholds, detection of the presence of the “nomenclature”

of books) to characterize the reading range of the Cossack officer of the second half of the 18th century. **Methodology.** The study was based on the methodological approaches proposed by historians of reading: Lucien Febvre, Robert Darnton, Roger Chartier, Henri-Jean Martin. **Scientific novelty.** The study allowed to establish the signs of the “reading revolution” among the Cossack officers of the Hetmanate in this period. The author revealed the shifts in reading practices, as well as recorded the peculiarities of “reading activity” and individual creative consumption of cultural products “educated by the elite”. Focusing on one library has become an option for case studies, which has allowed us to see a broader cultural context through the prism of the individual. **Conclusions.** The array of books by Stepan Lashkevych Library, their types of diversity, wide thematic palette, availability of scientific, educational, children’s literature, indicates significant changes in reading practices and testifies to the so-called “reading revolution”. The content of this library, as well as its comparison with some others, suggests that in the second half of the 18th century among the Cossack officers who were part of the “educated elite”, reading of “intensive” type is replaced by reading of “extensive” one. Fixing a set of “iconic” books provides an opportunity to define certain social boundaries and identify channels for the spread of new trends, to characterize book culture as a space of cultural transfer. Finally, it allows us to think about the involvement of this region in European processes, about the specifics of finding answers to the challenges of the Enlightenment. The composition of the personal libraries of the “educated elite” of the Hetmanate testifies in favor of the thesis of existence of the “Ukrainian Enlightenment” as a certain cultural phenomenon, with its own national and regional specifics.

Key words. History of reading, history of libraries, reading practices, Hetmanate, Cossack foreman, Stepan Lashkevych, the Enlightenment.

*Стаття підготовлена 27 лютого 2021 року;
подана до друку 15 березня 2021 року.*